

MUISTIS PAJATAB

Riina Juurik, Mare Kalda ja Eve Rannamäe

Riina Juurik, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arheoloogia õppetool, Lossi 3, 51003 Tartu, Eesti; riina.juurik@ut.ee

Mare Kalda, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, Vanemuise 42, 51003 Tartu, Eesti; kalda@folklore.ee

Eve Rannamäe, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arheoloogia õppetool, Lossi 3, 51003 Tartu, Eesti; everannamae@gmail.com

Arheoloogia ja folkloristika kevadkool 21.–22.03.2009, Taevaskoja

Arheoloogid kaevavad välja esemeid, luustikke, kultuurkihte ja konstruktsioone, mille alusel tehakse tüpoloogiaid, dateeringuid, jooniseid ning tabeleid. Nende põhjal luuakse ettekujutus mineviku ühiskonnast ja selle toimimisest. Samas ei ole käepärast ühtki mineviku inimest, kelle käest küsida, kas saadud tõlgendused kas või ligilähedaselt tegelikkusele vastavad. Folkloristid seevastu “kaevavad välja” lugusid esemetest, jutu- ja laulukihistusi, uurivad muististe mentaalset kajastust pärimuspeeglis ning selgitavad struktuure, millele otseku skeletile toetuvad teadmised ümbritseva maailma kohta. Rahvaluuleteadlased tuletavad oma tüpoloogiaid, nähtuste vanuse- ja päritoluhüpoteese ning visandavad pärimustekstidevahelisi seoseid kujutavaid skeeme. Seega tegelevad mõlemad valdkonnad inimesega ja nende eesmärk on üks: õppida tundma teda ning tema poolt loodud ühiskonda. Kevadkooli eesmärgiks oli välja selgitada, mida ja kui palju võiksid arheoloogid ning folkloristid üksteiselt õppida. Kas on võimalik panna muistis pajatama?

Mall Hiemäe arutles oma ettekandes usundiliste kujutelmade vanuse probleematika üle. Pärimus püsib seni, kuni säilib paik, millega see on seotud, või kuni elavad inimesed, kellel on selle paigaga kogemusi. Folkloori kadudes, kuid asustuse püsides jääb sageli vaid toponüüm, mis koos maastikuobjekti endaga kannab siiski edasi mentaalset pärimust. Usundilised kujutelmad, paigad maastikul ja rahvajutud nende kohta võivad olla põlised ning pärineda n-ö muistsest, Põhjasõjaeelsest ajast, kuid kindlasti on kujutelmad ja narratiivid ajas muutunud. Need muutused on tekkinud nii isiklikul kui kogukondlikul tasandil. Ettekandja rääkis kultuurilisest stereotüübist, mis on väga lihtne tekkima. Näiteks kui keegi kogeb kusagil midagi erilist ja räägib sellest ka teistele kogukonnaliikmetele, siis järg-

mine inimene, kes samast, täiesti tavalisest paigast möödub, võib saada samasuguse kogemuse. Inimeste meeli köidavad üleloomulikud nähtused – neid usutakse, neist räägitakse ja sealjuures lisatakse jutule tahtmatult uusi detaile. Seega ei pruugi pärimus alati tähistada reaalselt objekti. Folkloristid, kes pärimust koguvad ja sageli ka pärimuspaika lokaliseerivad, võivad samuti eksida. Uurijaid nagu ka traditsioonikandjaid mõjutab kultuuriline etteantus. Niisiis ongi selles kõiges väga palju segadust ja Mall Hiimäe soovitas: “Ära usu kõike!”

Suur osa arheoloogiast uurib muinas- ja keskaega. Pärimust on teada aga alles 19.–21. sajandist ja selle kasutamine varasemate aegade puhul, nagu ütles **Anti Lillak**, on keeruline, sest hilisemad sündmused ning mentaliteedi muutumine on kohapärimust oluliselt mõjutanud. Traditsioonilisele käsitlusele iseloomulik viisil segunevad kohapärimuses eri ajad ja sündmused. Paiga tähendus võib olla täielikult muutunud: näiteks kivist kalmest on saanud kirikuase või on paik täielikult hävinud ja järele on jäänud vaid toponüüm. Siiski võib ka sellistel aktiivsest kasutusest kõrvale jäänud aladel, sealhulgas muististel, olla oma koht rühmateadvuses. See teadvus aitab mäletada ja meenutada lugusid, mida räägitakse pärimusekogujatele ning mis annavad arheoloogidele vihjeid muististe lokaliseerimiseks.

Tähtis koht rühmateadvuses on kalmetel ja kalmistutel. Nende osast kombekäitumises ja rahvapärimuses rääkis **Marju Kõivupuu**. Tihtipeale ei kõneta pärimustekstid tänapäeva inimesi, eriti eramaa omanikke või kinnisvaraarendajaid. Vana, maastikul silmaga raskelt eristatavat kalmet on tänapäeval sageli raske pühaks pidada: selle kohta puudub teadmine, rääkimata isiklikest kogemustest. Seost tuntakse vaid lähedaste matusepaikadega.

Tänapäevastest surmakultuuri suundumustest rääkis lähemalt **Jaanika Hunt**. Surm köidab inimeste meeli, kuid sellega seostuvad ka negatiivsed tähendusvarjundid. Surma püütakse oma elust võimalikult kaugele tõrjuda. Selline mõtteviis vastandub traditsioonilisele käsitlusele, mille järgi surm on elu lahutamatu osa. Lisaks süvendab tänapäeva ühiskond surmahirmu, mis aga ei aita surmaga toime tulla. Soovitakse surra kiiresti ja valutult. Lisaks tänapäevasele traditsioonilisele laibamatusele ja krematsioonile leiavad pooldajaid ka mitmed alternatiivsed matuseviisid: põletusmatus tuleriidal või paadis vee peal, vabas looduses kõdunemine jne.

Lisaks üleloomulikele nähtustele ja surmale on inimeste meeli läbi aegade köitnud ka maapäev peidetud aarded ja varandused. Põnevaid lugusid aaretest rahvapärimuses rääkis **Mare Kalda**. Aarde leidmine on alati olnud elevust tekitav sündmus, mis on käivitanud ka vastava pärimuse. See on lülitunud kohalike paigateadmiste hulka ja hakanud toimima kohapärimuse osana. Ka tänapäeval kasutatakse neid lugusid paikade tutvustustes ja need integreeritakse kergesti turismi teenistusse. Tahtes muuta objekti huvipakkumaks, ilustatakse ja lisatakse pisidetaile veelgi – nii teiseneb pärimus taas.

Priit Lätti rääkis konkreetsemalt pärimuse kasutamisest arheoloogilises uurimistöös. Kui siiani on see koostöö olnud tagasihoidlik, siis viimastel aastatel on jõutud tõdemuseni, et rahvapärimusel on tõepoolest ka arheoloogidele palju

öelda. Eriti on suulise traditsiooni kasutamine vajalik arheoloogiliselt vähe uuritud piirkondades, näiteks Järvamaal. Pärimuse abil on võimalik täpsustada juba olemasolevaid arheoloogia andmeid ja leida uusi muistiseid. Viimane kehtib eriti hiie- ja ohvrikohtade puhul, mida on arheoloogiliste meetoditega raske avastada ning uurida. Samuti aitab pärimus mõista, milliseid paiku on kohalikud elanikud ise tähtsustanud ja kuidas neid mäletanud. Nii tekib pilt maastikust sellisena, nagu seda nägid kunagi seal elanud inimesed, mis võimaldab täpsemalt rekonstrueerida füüsilist ja mentaalset ruumi, milles nad elasid.

Ka praegu elavad sellesamas füüsilises ja mentaalses ruumis inimesed. Maastikku iseloomustavad lood küll muutuvad, osa traditsioonist taandub, sünnivad uut paigatunnetust ja kohalikku identiteeti kajastavad jutud, kuid nende kõrval säilivad mõnikord vanavanemate räägitud lood, toponüümid, paiksed tabud. Pärimusliku maastiku tundmaõppimiseks, kirjeldamiseks ja uurimiseks peab tegema välitöid. Noored arheoloogid **Allar Haav**, **Pikne Kama**, **Maarja Olli** ja **Ragnar Saage** rääkisid kevadkoolis sellest, kuidas nad Kose ning Muhu kihelkonnas pärimust kogumas käisid. Nende kogumisretke eesmärgiks oli teadete saamine Voose Kõrgemäe (Kose khk) kohta, et kindlaks teha, kas tegemist on kunagise pühakohaga või mitte. Ühtki teadet Voosel olnud hiemäe kohta aga ei saadud. Seega võib Voose Kõrgemäe juhtumit pidada genereeritud pärimuse näiteks, kus teave mäest kui pühakohast baseerus vaid ühe inimese lapsepõlvemälestusel. Muhu saarel läks noortel kogujatel paremini. Seal on vanad jutud ja pärimuskohad paremini säilinud kui endises Kose kihelkonnas. Kuigi tähenduslikke kohti pole paar viimast põlvkonda enam aktiivselt kasutatud (näiteks ravimiseks), teatakse neid ja nendega seotud kombestikku veel praegugi.

Millises vormis võiks toimuda kahe distsipliini, arheoloogia ja folkloristika koostöö ning millised võiksid olla reaalsed tulemused?

Üks olulisemaid teemasid, mida päeva jooksul käsitleti, oli suulise pärimuse kasutamise võimalustest arheoloogias. Samas peaks küsima, mil viisil saaks arheoloogia olla kasulik folkloristika jaoks. Üheks väljundiks võiks olla suulise traditsiooni nn tõeväärtuse väljaselgitamine. Kui mingi kohaga maastikul seondub erisulist folkloori, on arheoloogia võimuses tuvastada, kas selles konkreetses kohas on mõni muistis või mitte. Folkloristi jaoks ei ole pärimuse tõele vastavus nii oluline, tähtis on selle olemasolu, kujunemine ja muutumine. Siiski annaks rahvajuttude faktilise osa väljaselekteerimine võimaluse jälgida, kuidas ja miks pärimus tekib, ühelt objektilt teisele kandub või hoopis hääbub (võrreldes näiteks eri perioodidel kogutud traditsiooni). Millised on pärimussidused muistised ja millised nendega tüüpiliselt seonduvad jutud? Mõnevõrra on teemaga ka tegeldud, kuid pigem arheoloogide poolt (Grinsell 1976; Tvauri 1999; Valk 2001, 20, 22–23, 35).

Näib, et vastastikusest koostööst saavad siiski rohkem kasu arheoloogid. Kevadkoolis tõdeti, et vähemalt osa muistiseid oleks rahvaluuleteadete tuvastamata, samuti on pärimusest palju kasu nende otsimisel ja lokaliseerimisel. Suulise pärimuse tõele vastavus on oluline just arheoloogidele, kelle meelest võiks pärimus

olla muistisele umbes sama mis muuseumieksponaatidele infotahvliid, seletades objekti vanust, kasutusviise ja ajalugu. Kahjuks suuline traditsioon kõiki neid vastuseid ei anna.

Aspekt, millele nii arheoloogid kui ka folkloristid tähelepanu pöörasid, oli pärimuse vanuse ja kestvuse problemaatika. Kui arheoloogias on võimalik materjali dateerimiseks kasutada mitmesuguseid loodusteaduslikke ja tüpoloogilisi meetodeid, ei saa neid rakendada suulise traditsiooni puhul. Kuigi osa rahvaluule elemente võivad olla vägagi vanad, on neid tihti raske ära tunda. Vanad kujutelmad astuvad uutesse seostesse, mis on nende pika eluea üks põhjusi. Alati tuleb säilitada ettevaatus: ei maksa uskuda kõike, mis kunagi räägitud ja kirja pandud. (Allika)kriitilist meelt läheb ka siin tarvis. Ajaloolasest folklooriuuriija Jürgen Beyer soovib hoolikalt mõelda, kuidas ja kas üldse hakata seletama varasemaid sündmusi 19.–20. sajandil tehtud kirjapanekute abil (Beyer 2003, 82–83). Rahvaluule puhul tuleb arvestada selliste teguritega nagu teatud süžeede kinnistumine, ülekandumised objektide vahel ja levimine suurtel aladel. Ka ei saa välis- tadata individuaalseid mõjutusi: ühe inimese kogetu või arvatu võib muuta olemasolevat suulist traditsiooni või anda algmaterjali terveks hulgaks uuteks pärimus- teadetekks. Siinjuures on vaja uurija kogemust ja vaistu, et eraldada folklooris olulist ning ebaolulist, ehtsat ja mitteehtsat.

Nii uurija kui uuritava puhul on olemas kultuurilise etteantuse probleem: esimene märkab pigem seda, mida ootab, ja teine sobitab oma vastused intervju- eeriija ootustele vastavaks. Uurijat aitab omaenese tausta, ettekujutuste ja eel- duste võimalikult hea tundmine koos erialase kompetentsusega tänapäevase kultuuri taustal. Samuti tuleb rahvaluule puhul arvestada unustamise, inimeste ja traditsioonide kadumise ning asustuspidevuse katkemisega, mis paljuski mää- ravad meile teadaoleva rahvapärimuse ilme, seda eriti sõdade- ja taudiderohke ajaloo taustal. Viimse täiuse otsimine rahvaluule puhul viib oodatud tulemuse asemel hoopis ummikusse, nagu rõhutas oma ettekandes Mall Hiiemäe. Uuriija saab püstitada vaid hüpoteese. See tõdemus ei ole kaugeltki ainult folkloristika probleem.

Siiski ei saa eitada, nagu juba mainitud, et rahvapärimuses on väga vanu elemente. Kuigi Valter Lang on kritiseerinud pärimuse kogunemise võrdlemist kultuurkihi kujunemisega (Lang 1999, 172), ei pruugigi see paralleel nii halb olla. Kultuurkiht on moodustunud meie maastikel pika aja jooksul, osiseid tuleb pidevalt juurde, mõnikord osa kihti eemaldatakse, tehakse sissekaeveid. Enamik ladestunud kihtidest, suurema tõenäosusega varasemad, hävivad, kuid kaduda võib ka üsna hiliseid ladestusi. Ometi õnnestub meil kunagise inimese tegemistest leida väga vanu jälgi. Sarnased protsessid toimuvad rahvapärimuses: kõikidest kadudest ja muutustest hoolimata ei ole rahvatraditsioonis edasikantavat kunagi täielikult kustutatud, säilinud tuleb vaid üles leida.

Rahvaluulet ei saa dateerida loodusteaduslike meetoditega, kuid pärimus- elemente on võimalik ajas määratleda, asetades neid laiematesse seostesse ja kirjeldades ajaloolistes väljendumiskontekstides. Oluliseks pärimuse säilitajaks on

täenduslik koht (vt ka Tilley 1994, 33), eriti kui see püsib inimeste aktiivses eluruumis. Kuigi ühe või teise paigaga seotud suuline traditsioon võib aja jooksul muutuda ja teiseneda, jääb kõige olulisemaks asjaolu, et kohast on räägitud ning see on olnud täenduslik ja mõtestatud. Aktiivne teadmine kohast areneb aja jooksul pärimuseks, aga see ei anna kestmise garantiid ja tihti ei jää muud järele kui toponüüm. Seega tuleb kohanimedid tähele panna, sest need võivad sisaldada endas olulist infot (näiteks *Liinamägi*, *Kalmetumägi*, *Sandiristi kink* jne).

Pärimuse kestvust määrab ka seotus inimese eri eluvaldkondadega. Traditsioonis tavaline ja igapäevane jäävad lugudeks sõnastamata, argine väljendub ning omandatakse harilikke toimetusi sooritades (vt ka Frykman 1999, 73–74). Samas on erilised kohad nagu kalmed ja pühapaigad säilinud inimeste teadvuses vägagi kaua, kuigi mitte alati oma algses tähenduses. Üks huvitavamaid motiive on (maa)ilmapuu või ilmasamba kujutus vanades rahvalauludes. On arvatud, et see pärineb kiviajast (viis kuni üheksa aastatuhandet tagasi või isegi varasemast ajast), kui linnutee oli öö läbi võrdlemisi püstine ja kaardus harjaga pea kohal lagitäppi (Eelsalu 1985, 68–69). Mircea Eliade on tõlgendanud usundites üldtuntud ilmapuu-kujutlusi keskmetsatunduse ja viljakuse ning taevaga seotud sümbolusena, laskumata arutlustesse motiivi päritolu üle kiviaja inimese mõtlemises (Eliade 1979, 18–20, 63–66; vt ka Eliade 1992, 58). On siiski hämmastav, et see kujund on suulises traditsioonis püsinud tuhandeid aastaid. Võib oletada, et kuna ilmasammas oli inimese jaoks kogu maailma ja elu eksistentsi võimaldaja ning tagaja, oli selle olemasolu ja püsivuse vajalikkus juurdunud väga sügavalt tema teadvusse. Seega, mida eksistentsiaalsema ja olulisema osaga inimese elust on pärimus seotud, seda suurem on selle püsiva edasikandumise tõenäosus.

Suulise traditsiooni tundmine ja kasutamine võimaldab liikuda maastikul ning kogeda seda mitte enam lihtsalt anonüümse ruumina (Valk 1999, 165), vaid luua kogemuse läbi isiklik kohatunne, suhestuda konkreetse paigaga (Ryden 1993, 38–39). Folkloristid ja arheoloogid omandavad töö käigus uusi kohakogemusi nii välitöödel (kus see juhtub vahetult) kui ka hiljem töölaua taga. Kui maastik on meie jaoks anonüümne, liigume sellest läbi, ilma et midagi eriti kinnistuks. Kui aga metsatukkad, põldudel, küladel, kungastel ja lohkedel on nimi ning maastik on pikitud kohtadega, kus on midagi juhtunud, mis on pühad, kardetavad ja kus asub matusekoht või vana talu, on see otsekui liha lisamine luudele. Maastik muutub mõtestatuks, tuttavaks, oluliseks. Kevadkooli ekskursioonil, mil käidi muististel, räägiti nende kohta rahvajutte ja nimetati teele jäänud kohtade ning objektide nimesid, võis igaüks seda omal nahal tunda. Kuna uurija (näiteks arheoloog) ei saa olla kohalik igas paigas, aitab sealse pärimuse ja toponüümika tundmine tal uuritavasse piirkonda sisse elada. Muidugi ei saa pärimuse põhjal taastada kohaliku inimese koha- ja maastikutunnetust mingil ajahetkel. Oluline on märgata pärimuse ja maastiku suhete üldisi tagamaid ning struktuure, mida aluseks võttes saame luua oma konstruktsioonid kunagi elanud inimese tajutud maailmast ja ka inimesest endast.

Kasutatud kirjandus

- Beyer, J.** 2003. Ajalooline jutu-uurimine. – Pärimus ja tõlgendus: artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt. Koost T. Jaago. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 81–93.
- Eelsalu, H.** 1985. Ajastult ajastule. Valgus, Tallinn.
- Eliade, M.** 1979. Myths, Dreams, and Mysteries: The Encounter between Contemporary Faiths and Archaic Realities. Harper & Row, New York.
- Eliade, M.** 1992. Sakraalne ja profaanne. Religiooni olemus. – Vikerkaar, 4, 52–58.
- Frykman, J.** 1999. Asjad, mida me teeme, aga millest me harva räägime. – Skandinaavia kultuuri-analüüs. Toim A. Järs. (Studia Ethnologica Tartuensia, 3, 73–91.)
- Grinsell, L. V.** 1976. Folklore of Prehistoric Sites in Britain. David & Charles, London.
- Lang, V.** 1999. Kultuurimaastik ja arheoloogia: vastus kommentaaridele. – EAA, 3, 2, 170–174.
- Ryden, K.** 1993. Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing, and the Sense of Place. (American Land and Life Series.) University of Iowa Press, Iowa City.
- Tilley, C.** 1994. Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments. (Explorations in Anthropology.) Berg, Oxford.
- Tvauri, A.** 1999. Ohvrikividest. – Mäetagused, 11, 34–57.
- Valk, H.** 1999. Maastikust, muististest ja mõtteviisist. – EAA, 3, 2, 165–169.
- Valk, H.** 2001. Rõuge kihelkond: kaugem ajalugu ja muistised. – Rõuge kihelkond: paigad ja pärimus. Koost M.-A. Rimmel, T. Potter & H. Valk. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 11–41.